

רציעה כמשל

על פי התורה, כאשר עבד עברי מבקש להשאר אצל אדוניו ולעבודו גם בתום תקופת העבדות, מצווה האדון לרצוה את אדונו והוא נשאר לעבוד את אדונו לעולם.

"ואם אמור יאמר העבד: אהבתי את אדוני ואת בני, לא אצא חופשי. והגישו אדוניו אל האלהים והגישו אל הדלת או אל המזוזה, ורצע אדוניו את אזנו במרצע, ועבדו לעולם" (שמות כ"א, ו).

רציעת האוזן, המסמלת את המעבר מעבדות-שכירה לעבדות מעמדית, היא פעולה חריגה ואף מוזרה. ניתן להסביר אותה על רקע הסטורי: רציעת האוזן נחשבה בתקופה הקדומה לסמל לכפיית האדון ולאדנותו (חוקי חמורבי, 282). דא עקא, בתורה הרציעה עשויה להתרחש רק ביוזמת העבד ובכך נתבדלה התורה מחוקי העמים. על בסיס הבדל משמעותי זה, הוטען מעשה הרציעה במקורותינו במטען שלילי, ויוחס לבחירה המעוותת של העבד. בסוגיה במסכת קידושין מצויות שתי דרשות תנאים, שהחוט המקשר ביניהן הוא העובדה שהעבדות היא דבר פסול וכי האמירה המכוננת של התורה היא שהאדם הוא עבדו של הקב"ה, על כן אין לו לשעבד את עצמו לאיש - ובזה חטאו. המחלוקת בין התנאים היא בשאלה על מה מבססים את הדרשה. לפי דעתו של רבן יוחנן בן זכאי העובדה שרוצעים דווקא את האוזן רומזת ל"אוזן ששמעה בהר סיני בשעה שאמרתי כי לי בני ישראל עבדים ולא עבדים והלך זה וקנה אדון לעצמו". ואילו לפי דעתו של ר' שמעון בנו של רבי יש ללמוד זאת ממיקומה של הרציעה ליד הדלת והמזוזה "אמר הקדוש ברוך הוא: דלת ומזוזה שהיו עדים במצרים, בשעה שפסחתי על המשקוף ועל שתי המזוזות ואמרתי כי לי בני ישראל עבדים - ולא עבדים לעבדים, והוצאתים מעבדות לחירות, והלך זה וקנה אדון לעצמו..." (קידושין כב, ב).

מה בין שתי הדרשות?

יתכן שההבדל ביניהן נעוץ במשמעות הטקס עצמו. אם יש בו אמירה על העיוות האישי - "אוזן ששמעה" - אדם שלא הפנים את ערכי התורה. או שיש בעבדות עיוות במידת ההשתייכות של העבד אל האתוס הכללי של עם ישראל. העבדות היא בגידה בברית הגאולה.

על מנת להבין את עניין הרציעה ראוי להדגיש עניין נוסף והוא ההסדר הנובע מן הרציעה. בפני העבד עומדות שתי אפשרויות: הוא יכול להשתחרר ולמכור עצמו בשנית לאותו אדון. והוא יכול להרצע ולהשאר אצלו. ההבדל בין שני ההסדרים הוא שברגע שישתחרר, גם אם ימכור את עצמו לאחר מכן, הוא יהיה אסור בשפחה כנענית.

עולה מכך, שבמוקד הרציעה עומד הרצון לשמר את האפשרות לשאת שפחה כנענית, ולא דווקא עצם המשך העבדות. התופעה המיוחדת לנישואין לשפחה כנענית היא שהילדים המשותפים שיוולדו להם יהיו שייכים לאדון, כעבדיו, ולא ייחשבו כבניו הישראלים של העבד. (שו"ת רדב"ז ח"ב, סי' תשח).

נמצא, שהעבדות שבה בוחר העבד הנרצע אינה בחירה בשעבוד על פני חירות בלבד אלא בחירה בהוויה שלימה של ויתור על עצמאותו וריבונותו. החל ממכירת כח העבודה שלו, ועד מסירת הזכויות בילדים. על רקע זה מובן הזיהוי של חז"ל את האוזן הנרצעת: חז"ל לומדים בגזירה שווה ממצורע שמדובר באוזן ימנית (קידושין טו, א). הגזירה השווה רומזת לקשר שבין המצורע ובין העבד. שניהם מצויים בשולי החברה, מבודדים ממרחבי הפעילות והיצירה.

תפקידה של הרציעה הוא להצביע על אופיה של העבדות כדרך חיים התואמת את שאיפותיו השגויות של העבד. מבחינתו הוא חי בעולם אידיאלי: אישות עם אישה אהובה, ללא אחריות על המשפחה. מקום עבודה מסודר. פרנסה טובה וחסרת דאגות. באמצעות הרציעה קוראת התורה לאותו עבד לפרוץ את המעגל של עצמו. לנסות לפרק את התבנית החברתית שלתוכה צמח ואלה התרגל. להרשות לעצמו לחלום על מרחב שלם של

אפשרויות. הוא נדרש לשם כך לוותר על החממה, לזנוח מקום עבודה, ובעיקר להוציא עצמו לחירות מחשבתית. האפשרויות שבחוץ מחייבות אותו לחשוב על עצמו במושגים שלא הורגל לחשוב בהם. דווקא האדון, שעשוי להיות מעוניין בטיפוח מצב השליטה הזה, מטיל בו את המום על משמעותו הסמלית. הוא ולא שליחו ולא בית דין. זאת, בניגוד למצבים אחרים בהם האדון מנצל את כוחו על מנת להכתיב לסרים למשמעותו תחושת הזדהות עם מעמדם הנחות, כאן התורה דרשה מעשה חריג של הטלת מום. מהעבד היא דרשה להבין שהוא אדם שבחר לוותר על הפריבילגיה האנושית של חירות וחופש. הטלת המום היא מעשה של בחירה ואינו מעשה מוכרח. העבדות אינה תכונת אישיות אלא דבר נרכש וניתן להיחלץ ממנו.

חובת האדם לברר עם עצמו היכן מונחים הכבלים שנטבעו בו בשל מעמדו, בשל רצונו להישאר בתוך הדוגמה שלתוכה נשאב ומה שהפך עבורו נוח מסיבות שונות.

השאלה הקשה ביותר ביחס להסבר הזה היא בכך שבסופו של דבר התורה אמנם תבעה רציעה אבל בפועל אפשרה את ההסדר הקלוקל המשמר את העבד בנחיתותו הכללית ואת האדון בעמדת השליטה. מדוע לא ביטלה את האפשרות הזו לגמרי באמצעות איסורה המוחלט?

במעשה ידוע, "תבואת שגעון" שמו, מספר ר' נחמן מברסלב על שני אנשים היודעים שכל העולם עומד בפני אכילת חיטה מורעלת שתהפוך את כולם למשוגעים. הם צריכים לבחור אם לאכול מן החיטה ולחבור לכלל, או להימנע מאכילה זו ולהשאר שפויים. דא עקא, שפויים בעולם של משוגעים הם משוגעים. לכן, שניהם בוחרים לאכול אך לציין לעצמם על המצח כי הם משוגעים. לפחות יהיו מודעים למצבם ובזה יהיה יתרונם על פני האחרים.

הרציעה המשותפת שנעשית דווקא על ידי האדון באוזנו של העבד מציבה את העבד ואת אדונו אל פתח הדלת. הפתח המסמל את האפשרות לבחור אחרת, לצאת החוצה לבטל את מעגל הקסמים. שניהם ניגשים במודעות ברורה לתוך סיפור, הם מכתירים את מעשיהם כ'משחק' שכותרתו אדון ועבד ושהזכר לכך שהם נתונים במשחק תפקידים שכלליו ברורים וידועים, האוזן הנרצעת, ילווה אותם לאורך כל הזמן הזה ויסמל את מצבם המשותף. זו הרציעה במובנה המצומצם, בהלכות עבדים.

למעשה, 'דין עבד נרצע' שבתורה הוא סמל למשחק שבו כולנו נתונים. זהו המשחק של כולנו בעולם הזה, כולנו עבדים נרצעים למציאות ולכלליה, לתכתיבים החברתיים והתרבותיים שאנו נשאבים לתוכם. התבוננות על מעשה הרציעה של עבד העולם מזכירה לנו את המציאות ואת האופציה האחרת. גם אם אין אנו יכולים להשתחרר מן המשחק, לפחות אנחנו מודעים לקיומו.